

## روش تحقیق در تحقق شهرسازی اسلامی (برنامه ریزی شهری)

سید مصطفی حسنی

عضو هیئت علمی و محقق گروه شهرسازی اسلامی مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، ایران، مشهد.

mostafa4hasani@gmail.com

علی حجازیان

کارشناس ارشد شهرسازی، محقق مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، ایران، مشهد.

f.hajazyi1374@gmail.com

محمد حسین گلکار

عضو هیئت علمی و مدیر گروه شهرسازی اسلامی مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، ایران، مشهد.

mhgolkar@yahoo.com

عبدالله صادقی

دانش پژوه دکتری فلسفه اسلامی، محقق مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، ایران، مشهد.

abdollah.sadeqi@gmail.com

### چکیده

گزاره‌های دین راهبردهای لازم را برای برنامه‌ریزی و مدیریتِ جوانب مختلف زندگی ارائه کرده‌اند و راهبرد فعال‌سازی و کارآمدی دین در عرصه زندگی، نگرش نظام‌مند و راهبردی به گزاره‌های دین است. یکی از عرصه‌های تحقق جلوه مدیریت دین، شهر است. شهرسازی اسلامی می‌تواند کارآمدی دین را در عرصه شهر تجلی دهد. برای رسیدن به مدل راهبردی شهرسازی اسلامی، تحقیق شبکه‌ای مطلوب‌ترین روش است. روش تحقیق در این نوشتار تلفیقی از روش کتابخانه‌ای، تحقیق موردی، تحقیق ترکیبی و سیستمی است. این روش با رویکرد اجتهاد سیستمی صورت می‌پذیرد که بر اساس منابع دین با روش اجتهاد جواهری

به علاوه منطق استنباط فرایندها حاصل می‌گردد. در این مقاله برآنیم تا گام به گام به تحقیق درباره روش تحقیق در تحقق شهرسازی اسلامی بپردازیم تا بتوانیم «مدل راهبردی» شهرسازی اسلامی را تولید کنیم.

**کلیدواژگان:** دین، شهرسازی، شبکه، اجتهاد سیستمی، مدل راهبردی.

## مقدمه

سیستم شهرسازی مانند دیگر سیستم‌های اداره‌کننده زندگی اجتماعی دارای دو بعد است: بعد ساختار ایدئولوژیک (اراکي، ۱۳۹۳، ص ۱) یا مدل راهبردی که برخاسته از جهان‌بینی خاص که به منزله جوهر و محتوای سیستم است و بعد دوم بر عهده متخصصان و مهندسان است که بر اساس مدل راهبردی به ارائه راهکارهای متناسب در چارچوب آن مدل راهبردی و اجرایی شدن آن اقدام کنند. در برهه‌ای از زمان قرار گرفته‌ایم که برای بازسازی تمدن نوین اسلامی باید برنامه‌ریزی انجام دهیم. با توجه به اینکه تعریف تمدن یعنی «شبکه پایدار ساختارها و سیستم‌های معرفتی، قانونی و فرهنگی، در مقیاس جمعی، که به دنبال پاسخ‌گویی به هرم نیازهای تک‌تک انسان‌هاست»، بنابراین برای رسیدن به این هدف باید ساختارها و سیستم‌های لازم برای تحقق تمدن اسلامی را فراهم آوریم. یکی از سیستم‌های مهم در هر تمدن، شهرسازی است که سرآغاز شکل‌گیری جامعه در این سیستم تحقق می‌یابد. پس در صدد برآمدیم تا در مسیر تحقق تمدن نوین اسلامی گامی برداریم. به همین منظور مسئله‌ای که در مقام پاسخ به آن هستیم، روش تحقیق در تحقق شهرسازی اسلامی است.

## پیشینه تحقیق

روش تحقیق در علوم اسلامی را در بستر علم اصول فقهای اسلام می‌توان یافت؛ اما به صورت خودآگاه و به زبان علمی، روش تحقیق شبکه‌ای ابتدا در کتاب راهنمای تحقیق با اقتباس از نظر اسلام (واسطی، ۱۴۲۳) مطرح شده است و به همین سبب، می‌توان نویسنده این کتاب را پدر این رویکرد به شمار آورد (ر.ک: وبسایت مؤسسه مطالعات راهبردی: [www.isin.ir](http://www.isin.ir)). در این نوشتار می‌کوشیم تا روش بیان‌شده در این کتاب را منقح کنیم و به صورت الگوریتمی و قدم به قدم بر شهرسازی (برنامه‌ریزی) تطبیق دهیم.

عبدالحمید واسطی در کتاب راهنمای تحقیق با اقتباس از نگرش اسلام به علم و هستی، انواع روش و عناصر تحقیق را بیان، و مهارت مدل‌سازی و تدوین و ارائه نتایج و تحلیل اطلاعات را

بررسی کرده است.

محمد منان رئیسی، در مقاله‌ای با عنوان «ارزیابی و نقد رویکردهای تحقیق در معماری و شهرسازی از منظر اسلامی»، به بررسی و نقد پارادایم‌های مؤثر بر تحقیقات معماری و شهرسازی از منظر آموزه‌های اسلام با استفاده از روش استدلال منطقی پرداخته و در پایان مقاله کوشیده تا ضمن مقایسه تطبیقی رویکردها، رویکرد اسلامی را نیز با کاربرست راهبردی ایجابی تبیین کند که طی آن به موضوعاتی نظیر مبانی و منابع تحقیق پرداخته است (رئیسی، ۱۳۹۵، ص ۱۵).

### روش تحقیق

برخی از انواع روش تحقیق در وضعیت موجود عبارت‌اند از تحقیقات بنیادین، تحقیقات کاربردی، تحقیقات توسعه‌ای، تحقیق کیفی، تحقیق مشارکتی (رمضانی، ۱۳۸۰، ص ۳۳)، تحقیقات تاریخی، تحقیق کتابخانه‌ای، تحقیق موردی، تحقیق ترکیبی، سیستمی (واسطی، ۱۴۲۳، ص ۶۱؛ برای مطالعه بیشتر در این زمینه، ر.ک: پایگاه اطلاعاتی [www.korsi.ir](http://www.korsi.ir)). شایستگی و ارتباط اطلاعات برحسب مسئله تحقیق معین می‌شود (قراملکی، ۱۳۹۱، ص ۶۷). در بیان مسئله، باید مسئله پژوهش را به طور کامل و با ذکر جزئیات آن چنان شرح داد که «مسئله بودن» مسئله پژوهش کاملاً روشن شده باشد (سیدعباس‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۸۱). بیان مسئله به صورت مبهم و نادقیق، به جای اینکه پژوهشگر را به منابع اطلاعاتی مناسب و صحیح هدایت کند، موجب گمراهی او می‌شود. هنگام بیان مسئله، پژوهشگر باید پدیده‌های مورد پژوهش را روشن سازد و دقیقاً مشخص کند که مفاهیم و نمادهای مورد استفاده در مسئله دارای معانی خاصی هستند یا خیر. در هر صورت، پژوهشگر موظف است که واژگان مطرح‌شده در مسئله را معین و به طور دقیق تعریف کند. برای این تعریف می‌توان از دانشنامه‌ها، فرهنگ لغات و فرهنگنامه‌های آماری، روان‌شناسی و تربیتی استفاده کرد (دلاور، ۱۳۸۰، ص ۵۲). روش تحقیق در این نوشتار، تلفیقی از روش کتابخانه‌ای، تحقیق موردی، تحقیق ترکیبی و سیستمی (واسطی، ۱۴۲۳، ص ۶۲) است. از روش کتابخانه‌ای بهره برده‌ایم چون در برخی موارد از طریق بررسی مدارک و اسناد و متون به دنبال دست‌یابی به هدف خود بوده‌ایم. از روش موردی بهره جسته‌ایم چون با تمرکز بر یک مورد و نمونه یعنی با تأکید بر شهرسازی گرایش برنامه‌ریزی کار علمی خویش را تطبیق داده‌ایم و مراحل روش تحقیق شهرسازی اسلامی را بر روی این مورد خاص انجام داده‌ایم. از روش تحقیق ترکیبی، سیستمی بهره جسته‌ایم زیرا با ملاحظه موارد متعدد و مرتبط با هم و با دید کلان‌نگری اقدام به طراحی روش تحقیق در شهرسازی اسلامی با گرایش برنامه‌ریزی شهری پرداخته‌ایم.

## مفاهیم و مبانی نظری

شبکه مسائل شهرسازی شبکه مسائل شهری، عبارت است از مجموعه مسائل شهرسازی که به واسطه ابزارهای مسئله‌پردازی از متغیرهای شهرسازی تبدیل به شبکه‌ای از مسائل با اولویت‌بندی آنها شده است. غایت علم شهرسازی، تأمین کالبدی فضایی نیازهای انسانی است. تحلیل‌های کالبدی فضایی که در شهرسازی طرح می‌شود از حیث تأمین نیازهای انسانی است نه از حیث‌های دیگر مانند حیث تجربی، هستی‌شناسی یا جغرافیایی. شهرسازی ویژگی‌هایی از جسم شهر را بیان می‌کند که به تأمین نیازهای انسان‌های شهر مربوط‌اند. هر ویژگی‌ای از کالبد و فضای شهر که مرتبط با تأمین نیازهای انسان‌هاست، با علم شهرسازی ارتباط دارد و داخل در آن است. بنابراین شهرسازی پاسخ کالبدی فضایی نیازهای انسان است. با توجه به مطالب یادشده، موضوع علم شهرسازی، «جسم شهر در مقیاس فرائک بنا از حیث تأمین نیازهای انسانی» است.

## پارادایم

پارادایم در لغت به معنای نمونه و مثال است و در اصطلاح، مجموعه منسجمی از اندیشه‌هاست که حقیقتی را توضیح می‌دهد. پارادایم به منزله نقشه است و چگونگی راه را نشان می‌دهد. پارادایم راهنمای حقیقت است. انسان‌ها و جوامع انسانی، حقیقت را در صورت اجزا و ابعادی همچون تاریخ، اقتصاد، فرهنگ و صدها پارادایم دیگر درک می‌کنند و این صورت‌ها هر روز بیشتر تکامل می‌یابند و تصویر کامل‌تری از حقیقت را آشکار می‌کنند. هر پارادایمی محدوده‌ای را تعریف می‌کند و در آن محدوده قوانینی را حاکم می‌سازد. تنها با ادراک این قواعد می‌توان به موفقیت رسید (غفاریان و کیانی، ۱۳۸۰، ص ۶۱). «پارادایم» به معنای چهارچوب فکری کلان حاکم بر یک علم یا یک نظریه است؛ چارچوبی از مبانی نظری و عناصر کلانی که برای تحلیل، سنجش، کشف و اصلاح نظریه‌های علمی به کار می‌روند. این چهارچوب فکری، ترکیبی از مبانی فکری هستی‌شناسانه، انسان‌شناسانه، معرفت‌شناسانه، علم‌شناسانه، جامعه‌شناسانه، عرف‌شناسانه، روش‌شناسانه، تاریخ‌شناسانه، ارزش‌شناسانه و آینده‌شناسانه است.

پارادایم‌های کلان رایج در علوم انسانی، عبارت‌اند از پارادایم تجربه‌گرا (اثبات‌گرایی)، پارادایم ذهن‌گرا (تفسیری و تفهیمی) و پارادایم ساختارگرا (انتقادی) و هر کدام برای هر یک از عناصر کلان پارادایمی، تعریف و تبیینی جداگانه دارند (گلکار، ۱۳۹۵، ص ۱۶). پارادایم شبکه‌ای مقصود از شبکه، ارتباط موضوع با کل شبکه موجودات در هستی، یعنی «بررسی همه‌جانبه و شبکه‌ای» پدیده است. در این نوشتار به بررسی همه‌جانبه موضوع شهرسازی (برنامه‌ریزی) می‌پردازیم.

## سیستم

در اصطلاح، یک سیستم یا شبکه، مجموعه‌ای از عناصر است که با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند و برای تحقق یک هدف در تلاش‌اند. سیستم، متضمن همکاری و تضاعف نیروهاست و به معنای یک کل است (منظور از تضاعف نیروها، فعل و انفعال عناصر سیستم با یکدیگر است؛ به‌طوری که آثار و ترکیب آنها بزرگ‌تر از مجموع آثار یکایک آنها باشد) (حمیدی‌زاده، ۱۳۷۹، ص ۲۳). مؤلفه‌های اصلی یک سیستم عبارت‌اند از: اجزا و عناصر (متغیرها)، روابط بین اجزا، هدف، مرز سیستم و محیط سیستم (تفکیک بین عوامل خارج از سیستم و عوامل داخلی سیستم)، جریان سیستم (نحوه فعالیت متغیرهای داخلی و خارجی برای رسیدن به هدف سیستم)، بازخورد (بررسی نتایج به‌دست‌آمده از جریان سیستم و اصلاح نقاط نامناسب و بهینه‌سازی جریان، و اعمال دوباره آن به سیستم)، پایداری سیستم (میزان قابلیت مقابله یا انعطاف سیستم در برابر تغییرات احتمالی) (واسطی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۵۶).

## نگرش سیستمی به دین

دین هویتی راهبردی دارد و گزاره‌های دین راهبردهای لازم را برای برنامه‌ریزی و مدیریت جوانب مختلف زندگی فردی و جمعی ارائه نموده‌اند و راهبرد فعال‌سازی و محسوس کردن کارآمدی دین در عرصه زندگی امروز و فردا، نگرش سیستمی و راهبردی به گزاره‌های دین است (نظریه دین راهبردی در برابر نظریه دین اقلی و اکثری). براساس روند طراحی راهبردی، راهبرد مدلی که باید برای تحقق فرضیه فوق طراحی و اجرا شود، عبارت است از: تقسیم گزاره‌های دین به سه لایه نگرش‌ساز، راهبردساز (استراتژیکی) و راهکارساز (تاکتیکی) و مدل‌سازی به وسیله پیوند زدن این سه لایه به یکدیگر در مصادیق و موضوعات (واسطی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۵۶).

روش تحقیق شبکه‌ای، مطلوب‌ترین روش در شهرسازی اسلامی است. این روش با رویکرد اجتهاد سیستمی صورت می‌پذیرد. اجتهاد سیستمی به معنای به‌کارگیری تمام تلاش معرفتی برای کشف نظر خداوند در پاسخ به نیازهای خُرد و کلان شهرسازی با تولید مدل‌ها و سیستم‌های مورد نیاز شهرسازی، از منابع دین با روش اجتهاد جواهری به علاوه منطق استنباط فرایندهاست.

شبکه‌سازی از گزاره‌های دین در موضوع شهرسازی، با استفاده از اجتهاد سیستمی (منطق فرایندها)، موجب تولید «نظریه» و «مدل راهبردی» شهرسازی اسلامی می‌شود؛ یعنی با کشف روابط بین گزاره‌های مربوط به یک موضوع، در قالب ورودی، خروجی و پردازش (تعیین نقطه شروع، مرکز ثقل فرایند، مسیر حرکت قدم‌به‌قدم، نقاط بحران و نقطه پایان) می‌توان یک مدل

راهبردی شهرسازی اسلامی تولید کرد.

**نقطه هدف در تحقیق شهرسازی اسلامی:** بسترسازی و ریل گذاری برای طراحی و نشان دادن چگونگی حرکت علمی موجه برای تحقق شهرسازی اسلامی.

**نقطه شروع در تحقیق شهرسازی اسلامی:** شناخت موضوعات و مفاهیم کلیدی در شهرسازی بر اساس عقل و سیستم پایه، به گونه‌ای که در وضعیت موجود نزد متخصصین شهرسازی معنادار باشد.

متخصصان، شهرسازی در وضعیت موجود را در سه محور طراحی شهری، مدیریت شهری و برنامه‌ریزی شهری بررسی کرده‌اند. در این نوشتار هر جا از اصطلاح «شهرسازی» استفاده می‌شود، مراد گرایش برنامه‌ریزی شهری است و سعی بر آن است که تمام مراحل روش تحقیق شهرسازی اسلامی در حد امکان و در حد ذکر نمونه‌هایی، بر این گرایش تطبیق داده شود؛ لکن این روش و مراحل در گرایش‌های دیگر نیز قابل اجراست.

**موضوع علم شهرسازی:** بنا بر آنچه گذشت، محوری که تمایز حقیقی و ذاتی علم به آن است، محور موضوع علم است. برای علم شهرسازی، در وضعیت موجود موضوع‌شناسی دقیقی انجام نشده است؛ از این رو به موضوع‌شناسی دقیق شهرسازی برای کشف مسائل و تولید شبکه مسائل و کشف پاسخ آنها در شهرسازی اسلامی نیاز داریم.

### روش کشف موضوع علم شهرسازی

برای کشف موضوع یک علم، باید مراحل بدین شرح پیموده شوند:

- مرحله اول: استقرای ریز موضوعات علم: موضوع علم، عنوان کلانی است، که ریز موضوعاتی را در ذیل خود جای داده است. در علم گاهی از احوالات اصل موضوع بحث می‌شود و گاهی از احوالات ریز موضوعات. ریز موضوعات، زاویه‌ها یا بخش‌های مختلف اصل موضوع هستند. برای کشف موضوع یک علم، استقرای ریز موضوعات ضروری است؛ چراکه با استقرای آنها، زاویه‌های موضوع کشف می‌شود و با کشف زاویه‌ها و بخش‌های موضوع، به اصل موضوع پی می‌بریم؛

- مرحله دوم: کشف وجه مشترک بین ریز موضوعات علم: همان‌طور که گفته شد، ریز موضوعات زوایا و بخش‌های مختلف موضوع علم هستند که وجه پایه و محوری آنها همان موضوع علم است. پس از استقرای ریز موضوعات علم، لازم است وجه پایه و مشترک بین آنها کشف شود تا موضوع شناسایی گردد؛

- مرحله سوم: کشف حیثیت بررسی آن وجه مشترک در علم: پس از شناسایی اصل مشترک بین ریز موضوعات، به یک کل یا کلی محوری دست می‌یابیم که موضوع علم است. پس از اینکه اصل مشترک بین ریز موضوعات شهرسازی معلوم شد، لازم است حیثیت موضوع که حیثیت مختص به آن علم است کشف شود. پس از طی این مرحله، موضوع به طور دقیق به دست آمده است.

### کشف موضوع علم شهرسازی (برنامه ریزی شهری) مرحله اول: استقرای ریز موضوعات علم شهرسازی

فهرست ریز موضوعات علم شهرسازی، با رجوع به کتب و مقالات معتبر علم شهرسازی به شرح زیر است:

جدول شماره ۱

| ردیف | ریز موضوعات متعلق به کالبد شهر  | ریز موضوعات متعلق به فضای شهر                 |
|------|---------------------------------|-----------------------------------------------|
| ۱    | محدوده شهر                      | حوزه نفوذ شهر                                 |
| ۲    | حریم شهر                        | مدل مطلوب گسترش و پیش روی شهر                 |
| ۳    | شکل مطلوب شهر                   | فاصله دسترسی (شعاع عملکرد) کاربری‌ها          |
| ۴    | واحدبندی عملکردی                | سازمان فضایی شهر در مقیاس های مختلف           |
| ۵    | مساحت عرصه زمین                 | مکانیابی اراضی کاربری‌های شهری                |
| ۶    | تعداد قطعات در یک بلوک ساختمانی | انواع فضاهای شهری مطلوب (مسیر-گره-پله-لبه آب) |
| ۷    | ارتفاع قطعات                    | کیفیت‌های مطلوب فضای شهری (به طور کلی)        |
| ۸    | تعداد طبقات                     | کیفیت‌های موضوعی فضاهای شهری (به طور خاص)     |
| ۹    | سطح اشغال بنا و ضریب فضای باز   | کیفیت‌های موردی فضاهای شهری (به طور اخص)      |
| ۱۰   | تراکم ساختمانی برای کاربری‌ها   | کیفیت‌های اجزای فضاهای شهری                   |
| ۱۱   | سراجه زمین شهری                 | تعیین اجزای فضاهای شهری                       |

منابع: برگرفته از (حسینی، ۱۳۹۴؛ شیعه، ۱۳۹۲؛ پاکزاد، ۱۳۹۴؛ سیف الدینی، ۱۳۹۱)

## مرحله دوم: کشف وجه مشترک ریز موضوعات (اصل موضوع)

### بررسی فرضیات اصل موضوع علم شهرسازی

در تعیین اصل موضوع علم شهرسازی، فرضیات زیر می‌تواند طرح شود که تک تک آنها بررسی خواهد شد. روش ارزیابی هر یک از فرضیه‌ها، تطبیق آنها با ریز موضوعات است؛ به گونه‌ای که در این تطبیق، اگر اصل موضوع، وجه مشترک بین تمامی ریز موضوعات باشد، تأیید وگرنه تکذیب می‌گردد. به تعبیر دیگر، اصل موضوع در هریک از فرضیه‌ها، یا وجه مشترک بین ریز موضوعات است یا کلان‌تر از ریز موضوعات و یا خردتر از آنها. تنها در صورت اول است که آن موضوع تأیید می‌گردد و در صورت‌های دیگر، موضوع مردود است.

### - فرضیه اول: موضوع شهرسازی، شهر باشد.

شهر مجموعه‌ای از اجسام و کاربری‌ها و انسان‌ها و فعالیت‌های انسانی است؛ حال آنکه ریز موضوعات شهرسازی، ارتباطی با انسان و فعالیت‌های انسانی ندارد. پس موضوع ارائه‌شده در این فرضیه اعم و کلان‌تر از موضوع علم شهرسازی است.

### - فرضیه دوم: موضوع شهرسازی، کالبد شهر باشد.

در این فرضیه، موضوع شهرسازی، قسمت پُر شهر در نظر گرفته شده است؛ حال آنکه ریز موضوعات به فضای شهری (بخش خالی شهر) نیز اشاره دارند؛ پس موضوع ارائه‌شده در این فرضیه، اخص از موضوع علم شهرسازی است.

### - فرضیه سوم: موضوع شهرسازی، فضای شهر باشد.

در این فرضیه، فضای شهر به تنهایی موضوع قرار گرفته است که با توجه به فرض قبلی، بطلان این حالت نیز روشن است.

### - فرضیه چهارم: موضوع شهرسازی، کاربری شهر باشد.

در این فرضیه کاربری شهر، موضوع علم شهرسازی قرار گرفته است. منشأ این فرضیه وجود برخی از ریز موضوعات مانند ارزیابی کاربری‌ها (مطلوبیت، سازگاری، ظرفیت و وابستگی کاربری‌ها)، شعاع عملکرد کاربری‌ها و مکان‌یابی کاربری‌هاست که در کتب شهرسازی از آنها بحث شده است. این جنس مباحث چون در ظاهر الفاظشان از لفظ کاربری استفاده شده است، این احتمال

را در ذهن فعال می‌سازند که موضوع اصلی علم، کاربری است؛ حال آنکه مباحث پرشماری مانند سرانه زمین، محدوده شهر و تراکم ساختمانی، ریزموضوعاتی از جنس کالبدی فضایی هستند. پس کاربری نمی‌تواند به عنوان اصل موضوع علم مورد قبول باشد.

### - فرضیه پنجم: موضوع شهرسازی، کالبد و فضا و کاربری شهر باشد.

این فرضیه برای پاسخ به اشکالات فرضیات قبلی طراحی شده است. در حقیقت موضوعات مطرح شده در فرضیات قبلی به صورت تجمیعی در این فرضیه ذکر شده‌اند. مطابق این فرضیه اگر هر یک از اشکالات فرضیات قبلی طرح شود، به دلیل خاصیت سه ضلعی بودن موضوع، دفع می‌گردد.

این فرضیه نیز دارای اشکال است که در فرضیه آخر که نظر مختار در موضوع علم شهرسازی است، اشکالش بیان خواهد شد.

### - فرضیه ششم: موضوع شهرسازی، کالبد و فضای شهر (جسم شهر) باشد.

این فرضیه که نظریه مختار تحقیق است، موضوع علم شهرسازی با گرایش برنامه‌ریزی شهری را کالبد و فضای شهری می‌داند. در این فرض، اثبات می‌شود که آنچه در شهرسازی کانون بحث قرار می‌گیرد، قسمت جسمانی شهر (کالبد و فضای شهری) است. این فرضیه، تمام ویژگی‌های مثبت فرضیه‌های قبل را دارا و از ویژگی‌های منفی آنها مبرا است. فرضیاتی که کالبد یا فضای شهری را موضوع علم شهرسازی در نظر می‌گیرند، هر کدام کمبودهایی داشتند؛ در این فرضیه، این دو (کالبد و فضا) تحت عنوان عام «جسم شهر» ادغام، و اصل موضوع شهرسازی قرار داده می‌شوند. به تعبیری، همه ریزموضوعات تحت اصلی که کالبد و فضا یا جسم شهر است جمع می‌شوند. نحوه جمع ریزموضوعات در عنوان عام کالبد و فضای شهر (جسم شهر) به شرح زیر می‌آید (هر ریزموضوع به اصل ارجاع داده می‌شود):

۱. محدوده شهر = جسم شهر از حیث محدوده عملکردی شهر؛
۲. حریم شهر = جسم شهر از حیث محدوده عملکردی غیرمستقیم شهر؛
۳. حوزه نفوذ شهر = جسم شهر از حیث تأثیرات و تأثرات بر شهرهای دیگر؛
۴. شکل مطلوب شهر = جسم شهر از حیث شکل هندسی آن؛
۵. واحدبندی عملکردی = جسم شهر از حیث واحدبندی عملکردهای شهر؛
۶. مساحت عرصه زمین = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها) از حیث مساحت و سطح؛
۷. سطح اشغال بنا و ضریب فضای باز = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها) از حیث اشغال؛

۸. تعداد قطعات در یک بلوک ساختمانی = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها) از حیث تعداد؛
۹. ارتفاع قطعات = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها) از حیث ارتفاع؛
۱۰. تعداد طبقات = جسم شهر (در مقیاس قطعات) از حیث تعداد؛
۱۱. تراکم ساختمانی برای کاربری‌های شهری = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها) از حیث ساختمانی یا ساخته شدن؛
۱۲. مدل مطلوب گسترش و پیش روی شهر (برون‌زا و درون‌زا) = جسم شهر از حیث گسترش؛
۱۳. سرانه زمین شهری = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها)، از حیث مساحت عملکردی برای هر نفر؛
۱۴. فاصله دسترسی (شعاع عملکرد) کاربری‌ها = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها)، از حیث فاصله دسترسی کاربری آن؛
۱۵. سازمان فضایی شهر در مقیاس‌های مختلف = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها)، از حیث روابط فضایی؛
۱۶. مکان‌یابی زمین کاربری‌های شهری = جسم شهر (در مقیاس عرصه‌ها)، از حیث مکان عملکردی آن؛
۱۷. انواع فضاهای شهری مطلوب = جسم شهر (در مقیاس فضای شهری)، از حیث نوع؛
۱۸. کیفیت‌های مطلوب فضای شهری (به طور کلی) = جسم شهر (در مقیاس فضای شهری)، از حیث کیفیت کلان آن؛
۱۹. کیفیت‌های موضوعی فضاهای شهری (به طور خاص) = جسم شهر (در مقیاس موضوعات فضای شهری) از حیث کیفیت؛
۲۰. کیفیت‌های موردی فضاهای شهری (به طور اخص) = جسم شهر (در مقیاس موردهای فضای شهری)، از حیث کیفیت آن؛
۲۱. کیفیت‌های اجزای فضاهای شهری = جسم شهر (در مقیاس اجزای فضای شهری)، از حیث کیفیت؛
۲۲. تعیین اجزای فضاهای شهری = جسم شهر (در مقیاس اجزای فضای شهری)، از حیث کمیت و تعداد؛
۲۳. فرایند طراحی کالبد و فضای شهر (شهرسازی) = جسم شهر، از حیث کیفیت و فرایند. بر پایه این فرضیه، همه ریزموضوعات به این اصل - کالبد و فضای شهر یا جسم شهر - ارجاع‌پذیرند. گفتمنی است که جسم شهر، به عنوان اصل در همه ریزموضوعات است؛ منتها با

در نظر گرفتن مقیاس آن. جسم شهر در مقیاس کلان، جسم کل شهر است و در مقیاس خرد، عرصه‌ها، فضاهای شهر و ... می‌باشد. همه اینها جسم شهر در مقیاس‌های مختلف هستند. تا اینجا همه ریز موضوعات به اصل ارجاع داده شدند؛ اما همه ریز موضوعاتی که در کتب شهرسازی ذکر شده‌اند، فقط همین موارد نیستند؛ بلکه برخی از آنها حذف شده‌اند. علت حذف این ریز موضوعات خارج بودن آنها در دایره علم است. ریز موضوعاتی همچون شناخت نوع کاربری‌های شهری (نیازهای شهری) و ارزیابی کاربری‌ها، مربوط به علم روان‌شناسی بخش نیازشناسی می‌باشد. این ریز موضوعات در نگاه دقیق، به کاربری‌ها مربوط‌اند و به موضوع اصلی ما قابل ارجاع نیستند؛ از این رو این به نظر می‌رسد که این ریز موضوعات محدود، مربوط به علوم دیگر باشند. از این رو با بررسی موضوع و مباحث علوم دیگر، می‌توان جایگاه اصلی این ریز موضوعات را یافت. از این رو دو فرضیه‌ای که موضوع یا بخشی از موضوع علم شهرسازی را «کاربری» قرار داده‌اند، بین علم شهرسازی و علم روان‌شناسی خلط کرده‌اند. از این رو فرضیه ششم، تأیید و به نظریه تبدیل می‌گردد.

نکته: در تعیین اصل موضوع علم شهرسازی، نیازمند دقت افزوده‌ای هستیم تا موضوع علم شهرسازی از دو علم معماری و طراحی صنعتی متمایز گردد؛ چراکه آنها نیز از جسم شهر بحث می‌کنند. تمایز آنها در این است که در معماری و طراحی صنعتی، از جسم شهر در مقیاس خرد بحث می‌شود، اما در شهرسازی از جسم شهر در مقیاس فرا تک بنا سخن گفته می‌شود. از این رو بایسته است که قید «فرا تک بنا» به موضوع شهرسازی اضافه شود تا تحلیل‌های معماری و طراحی صنعتی از بحث خارج گردد.

### مرحله سوم: کشف حیثیت بررسی آن وجه مشترک در علم

پس از شناسایی اصل موضوع، لازم است حیثیت مخصوص موضوع در علم مورد نظر شناسایی گردد؛ حیثیتی که به اصل موضوع خصوصیت می‌دهد. حیثیت موضوع متناسب با غایت علم از آن حاصل می‌شود؛ چراکه غایت علم، جهت خاص آن علم را تعیین می‌کند. اصل موضوع شهرسازی، کالبد و فضای شهری است (جسم شهر). غایت علم شهرسازی، تأمین کالبدی فضایی نیازهای انسانی است. از این رو حیثیتی که موضوع باید از آن جهت بررسی شود، تأمین نیازهای انسانی است نه حیثیت‌های دیگر مانند هستی‌شناسی، تجربی و جغرافیایی. شهرسازی ویژگی‌هایی از جسم شهر را بیان می‌کند که مربوط به تأمین نیازهای انسانی بوده، داخل در علم شهرسازی است. بنابراین شهرسازی پاسخ کالبدی فضایی نیازهای انسان است. با توجه به مطالب گفته‌شده،

موضوع علم شهرسازی، جسم شهر در مقیاس فرا تک بنا از حیث تأمین نیازهای انسانی است.

### مرکز ثقل در تحقیق شهرسازی اسلامی

جریان نگاه شبکه‌ای و همه‌جانبه در تمام مراحل تحقیق را به عنوان نقطه ثقل پژوهش برمی‌شمарیم؛ چون بر اساس پارادایم شبکه‌ای، هستی شبکه‌ای است؛ از این رو موقعیت و مختصات تمام پدیده‌ها و موضوعات موجود در شهر، باید در برآیند روابط آنها با کلان هستی محاسبه گردد و از آنجا که تشریع مطابق تکوین و تجلی تکوین است، وقتی بخواهیم نظر خداوند را درباره یکی از موضوعات شهرسازی بدانیم، باید موقعیت آن را در مجموعه گزاره‌های راهبردی دین محاسبه کنیم و تشخیص دهیم.

### مسیر حرکت قدم به قدم در تحقیق شهرسازی اسلامی

پس از شناخت موضوع در شهرسازی، در نخستین گام بر اساس موضوعات به دست آمده به تولید شبکه مسائل شهرسازی می‌پردازیم و در دومین گام، اطلاعات را از منابع دینی جمع‌آوری می‌کنیم. سپس در گام سوم اقدام به تحلیل اطلاعات کرده، نهایتاً در گام چهارم، به مدل‌سازی می‌پردازیم.

### روش تولید شبکه مسائل

۱. انتخاب تعریف موضوع تحقیق به واسطه الگوریتم تعریف؛
۲. کشف متغیرهای اولیه موضوع از تعریف؛
۳. کشف ریزمتغیرهای مرتبط با متغیرهای اولیه؛
۴. مسئله‌پردازی برای هر محور از ریزمتغیرهای به دست آمده؛
۵. مراجعه به کتب و کشف متغیرهای موجود در آن؛
۶. مراجعه به مقالات و کشف متغیرهای موجود در آن؛
۷. ارائه متغیرهای کتب و مقالات به ابزارهای لایه‌برداری و کشف ریزمتغیرهای آنها؛
۸. مسئله‌پردازی برای هر محور از ریزمتغیرهای کتب و مقالات؛
۹. مراجعه به متخصص و کشف متغیرهای محتمل جامانده؛
۱۰. ارائه متغیرهای به دست آمده از نظر متخصص به ابزارهای لایه‌برداری و کشف ریزمتغیرها؛
۱۱. مسئله‌پردازی برای هر محور از ریزمتغیرهای به دست آمده؛
۱۲. ویرایش شبکه مسائل با نظر متخصص.

با ضرب ابزارهای شبکه مسائل در متغیرهای شهرسازی در مرحله اول، حدود ۱۶۵۰ مسئله تولید شد و سپس ویرایش گردید و به یک مسئله اصلی و پانزده مسئله فرعی تقلیل یافت.

### تعیین مسئله اصلی شبکه مسائل:

مدل راهبردی دین در شهرسازی اسلامی چیست؟ (هدف- نقطه شروع- نقطه مرکزی- برنامه حرکت- نقاط بحران- مقصد و خروجی).

### تعیین مسائل فرعی شبکه مسائل:

۱. مدل راهبردی دین در اندازه شهر و اندازه اجزای کالبدی و فضایی آن چیست؟
۲. مدل راهبردی دین در شکل شهر و اجزای کالبدی و فضایی آن چیست؟
۳. مدل راهبردی دین در حوزه نفوذ شهر چیست؟
۴. مدل راهبردی دین در حریم شهر چیست؟
۵. مدل راهبردی دین در ضریب اشغال بنا و ضریب فضای باز چیست؟
۶. مدل راهبردی دین در تراکم ساختمانی چیست؟
۷. مدل راهبردی دین در گسترش و پیشروی شهر چیست؟
۸. مدل راهبردی دین در سرانه زمین شهری چیست؟
۹. مدل راهبردی دین در فاصله دسترسی (شعاع عملکرد یا آستانه فعالیت) کاربری‌ها چیست؟
۱۰. مدل راهبردی دین در سازمان کالبدی و فضایی شهر در مقیاس‌های مختلف چیست؟
۱۱. مدل راهبردی دین در مکان شهر و اجزای کالبدی و فضایی آن چیست؟
۱۲. مدل راهبردی دین در کیفیت شهر و اجزای کالبدی و فضایی آن چیست؟
۱۳. مدل راهبردی دین در تعداد اقسام کالبدی یا فضایی شهرشهر چیست؟
۱۴. مدل راهبردی دین در جهت‌گیری شهر و اجزای کالبدی و فضایی آن چیست؟
۱۵. مدل راهبردی دین در زمان شهر و اجزای کالبدی یا فضایی آن چیست؟

گفتنی است که این مقاله درصدد توصیف روش تحقیق مدل راهبردی شهرسازی اسلامی است که پاسخ مسئله اصلی می‌باشد؛ اما برای دستیابی به مدل عملیاتی شهرسازی اسلامی، باید به مسائل پانزده‌گانه فرعی پاسخ داده شود که این کار در سیر مطالعات و تحقیقات بعدی، در دستور کار مؤسسه مطالعات راهبردی قرار دارد. کشف اطلاعات

## الف) تولید کلیدواژگان جست‌وجو

پس از تولید شبکه مسائل به هر مسئله‌ای نمایه می‌زنیم و از هر نمایه‌ای، کلیدواژه آن را استخراج می‌کنیم؛ پس از تبدیل کلیدواژگان اولیه به کلیدواژگانی به زبان منابع اطلاعات (آیات و روایات)، کلیدواژگان اصلی را انتخاب می‌کنیم و وارد عملیات جست‌وجوی اطلاعات می‌شویم.

## ب) جست‌وجوی اطلاعات

مقدم داشتن قرآن در جست‌وجوی ادله، بر اساس ادله کلامی است که قرآن را منبع اصلی دین و شاخص اصلی برای احراز صحت روایات می‌شمارند. مفاد روایات «عرض حدیث بر کتاب الله» بیانگر همین مطلب است؛ مانند «مَا وَافَقَ كِتَابَ اللَّهِ فَخُذُوهُ وَمَا خَالَفَ كِتَابَ اللَّهِ فَدَعُوهُ» (کافی، کلینی، ج ۱ ص ۶۹).

از آنجاکه با جست‌وجوی کلیدواژه‌ای در آیات قرآن، آیات فراوانی به دست نمی‌آید، کل آیات قرآن با روش تحلیل مفهومی آیه به آیه مورد بررسی قرار گرفت. در این مرحله آیات و روایات مرتبط، در جدول تحلیل اطلاعات قرار داده می‌شوند (مانند آیه در جدول شماره ۲) و سپس بر محورهای شهرسازی تطبیق می‌گردند.

در مرحله بعد بسته کلیدواژگان تولیدشده در موضوع شهرسازی، در نرم‌افزار «جامع الاحادیث» با دامنه بحارالانوار، وسائل الشیعه و مستدرک وسائل جست‌وجو می‌شوند.

## تحلیل اطلاعات

جدول شماره ۲

|                                                                                                                                                                                                                                     |        |                                     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|-------------------------------------|
| آیه یا روایت<br>إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (توبه: ۱۸) |        |                                     |
| ترجمه تفسیر المیزان<br>مسجدهای خدا را تنها کسی تعمیر می‌کند که به خدا و روز جزا ایمان داشته و نماز به پا دارد و زکات دهد، و جز از خدا نترسد، ایشانند که امید هست که از راه یافتگان باشند                                            |        |                                     |
| نتیجه گسترش معنا                                                                                                                                                                                                                    | منطوقی | دلالت                               |
|                                                                                                                                                                                                                                     |        | نوع ملازمه (بین و انواعش و غیر بین) |

|                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |                                                                                                                                                                                                                         |
|----------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| نکات مهم صرفی و لغوی | <p>۱. تحلیل ریشه «عمر» برای افزایش معنای موضوع له کلمه «تعمیر»:</p> <p>ریشه عمر: تداوم الحیاة، و هو فی قبال الخراب</p> <p>وما کانَ لِلْمُشْرِکِیْنَ أَنْ یَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللّهِ - ۱۷/۹.</p> <p>من عمارتھا تزینھا بالفرش و تنویرھا بالسرّج و إدامه العباده والذکر ودرس العلم فیھا و صیانتھا مما لم ین له کحدیث الدنیا (مصطفوی، ۱۳۶۸، ص ۲۶۷؛ زمخشری، ۱۳۹۱، ص ۲۵۴)</p> <p>۲. تحلیل ریشه سجد برای تعریف کاربری مسجد: ریشه «سجد»: هو کمال الخضوع بحیث لا یبقی أثر من الأنانیة</p> | رونق و سرزندگی کاربری مساجد اثبات وجود کاربری مسجد تعریف کاربری مسجد: مکانی برای کاربری تسلیم تام شدن بدون اثری از شئی دیگر کیفیت های مسجد: زمینه ساز خضوع تام - لازم: ساده-عمومی بودن (رابطه اضافه لامیه مساجد و الله) |
| نکات مهم نحوی        | تحلیل نحوی زمینه ساز اثبات کیفیت عمومیت برای کاربری مسجد: رابطه بین کلمه «مساجد» و «الله» اضافه لامیه است و این ملکیت مسجد را اختصاصاً برای خدا اثبات می کند نه برای دیگری. پس عموم می توانند برای عبادت خدا در آن وارد شوند.                                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                         |
| نوع حکم              | تکلیفی                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                         |
| حکم                  | حداقل قطعی مطلوبیت است؛ زیرا در مقام بیان امری به مؤمنین است و در مقام مدح است که قطعاً نشان دهنده مطلوبیت است.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |                                                                                                                                                                                                                         |
| قید حکم              | -                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                         |
| لفظ دال بر حکم       | یعمّر                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |                                                                                                                                                                                                                         |
| درجه دلالت بر حکم    | ظهور                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                                                                         |
| متعلق                | آبادانی                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |                                                                                                                                                                                                                         |
| قید متعلق            | -                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                         |
| درجه دلالت متعلق     | نص                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |                                                                                                                                                                                                                         |
| موضوع                | مساجد الله- کلمه من که اسم موصول است                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                                                                         |
| قید موضوع            | آمَنَ بِاللّهِ وَالْیَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصّلاةَ وَآتَى الزّکاةَ وَلَمْ یَحْشَ إِلَّا لِلّهِ                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |                                                                                                                                                                                                                         |

|                                           |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |  |
|-------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|
| درجه دلالت موضوع                          | نص                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |  |
| قرائن عقلیه                               | -                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |  |
| مقاصد الشریعه                             | -                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |  |
| تأسیس اصل                                 | -                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |  |
| قواعد الفقهیه، شم الفقاهه، مذاق شارح      | -                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |  |
| اشباه و نظائر                             | <p>اضداد عَمَر (فعل):</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• إِزْتَحَلَ، بَادَ، تَرَحَّلَ، تَشَرَّدَ، تَنَقَّلَ، خَرَجَ عَنْ رَحْلٍ، زَالَ، طَلَعَنَ، فَيَى، مَاتَ، مَاتَ، هَاجَرَ، هَجَرَ، هَلَكَ</li> </ul> <p>عَمَر دَاراً (فعل):</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• هَدَمَهَا، هَدَاهَا، قَوَّضَهَا، خَرَبَهَا، دَمَرَهَا</li> </ul> <p>عَمَر وَعَمَرَ الْمَكَانَ (فعل):</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• قَفَّرَ، أَقْفَرَ، بَلَّغَ، أَبَدَ، تَأَبَّدَ، خَلَا، شَغَرَ (من أهله)</li> </ul> <p>عَمِرَ (فعل):</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• خَرِبَ</li> </ul> <p>مرادفات کلمه عمران (اسم):</p> <p>إِنْشَاء، بِنَاء، تَشْيِيد، تَعْمِير، جَوْدَة، فَلَاح، بِنْيَان</p> <p>عِمْرَان (اسم): اُضْدَاد کلمه عمران</p> <p>الْبَلَقْع، الْقَفْر، تَخْرِبٌ، تَدْمِيرٌ، تَقْوِیْضٌ، تَلَفٌ، دَك، رَدَاءَةٌ، فُسَادٌ، هَدْمٌ</p> |  |
| فضای صدور                                 | -                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |  |
| محل گسترش معنا (موضوع، حکم، قید، وصف ...) | <p>یکی دیگر از کلماتی که مرکز ثقل در آیه است، کلمه یعمر است که شامل عمارت و آبادانی ظاهری و باطنی می شود.</p> <p>در اینجا می توان در کلمه «من» گسترش معنایی ایجاد کرد و آن را علاوه بر افراد، شامل سازمان ها نیز دانست که یکی از آنها سازمان شهرسازی است (مدیریت شهری)</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |  |

|                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                           |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------|
| نوع گسترش معنا (ادبیاتی، فقهی و اصولی، فلسفی، عرفانی، اخلاق و...) و ابزار گسترش معنا | نوع گسترش در دو فضا مطرح است: یکی در کلمه عمارت است که چون مقید به آبادانی ظاهری نیست به صورت مطلق است (ابزار اصولی) و غیر از آبادانی ظاهری را هم در نظر می گیرد. و یکی در فضای اسم موصول است که چون مقید به یک فرد نمی شود، سازمان را هم که مجموعه ای از افراد است، شامل می شود (ابزار اصولی). | توجه به آبادانی مساجد در شهرسازی<br>تولی آبادانی مساجد توسط نهادهای مذهبی |
| استظهار فرایندی                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                           |
| ۱. محدوده شهر                                                                        | راهبردهای آیه، درباره مسجد است و بر این محور تطبیق ندارد.                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                           |
| ۲. حریم شهر                                                                          | راهبردهای آیه، درباره مسجد است و بر این محور تطبیق ندارد.                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                           |
| ۳. حوزه نفوذ شهر                                                                     | راهبردهای آیه، درباره مسجد است و بر این محور تطبیق ندارد.                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                           |
| ۴. شکل مطلوب شهر                                                                     | راهبردهای آیه، درباره مسجد است و بر این محور تطبیق ندارد.                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                           |
| ۵. واحدبندی عملکردی                                                                  | بر این محور تطبیق ندارد.                                                                                                                                                                                                                                                                        |                                                                           |
| ۶. مساحت عرصه زمین                                                                   | مساحت مسجد باید به اندازه استفاده عمومی افراد باشد.                                                                                                                                                                                                                                             |                                                                           |
| ۷. سطح اشغال بنا و ضریب فضای باز                                                     | سطح اشغال بنای مسجد باید بگونه ای باشد که امکان رونق فعالیت در مسجد را فراهم کند.                                                                                                                                                                                                               |                                                                           |
| ۸. تعداد قطعات در یک بلوک ساختمانی                                                   | راهبردهای آیه بر این محور تطبیق ندارد.                                                                                                                                                                                                                                                          |                                                                           |
| ۹. ارتفاع قطعات                                                                      | ارتفاع کاربری مذهبی باید به اندازه ای باشد که فعالیت کاربری های دیگر را مختل نکند                                                                                                                                                                                                               |                                                                           |
| ۱۰. تعداد طبقات                                                                      | تعداد طبقات مسجد به ازای فعالیت های متنوع مسجد (علمی - عبادی - فرهنگی) افزایش یابد.                                                                                                                                                                                                             |                                                                           |
| ۱۱. تراکم ساختمانی برای کاربری های شهری                                              | راهبردهای آیه تطبیق بر آن محور ندارد.                                                                                                                                                                                                                                                           |                                                                           |

|                                                         |                                                                                                                   |  |
|---------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|
| ۱۲. مدل مطلوب گسترش و پیش روی شهر (برون زا و درون زا)   | راهبردهای آیه بر این محور تطبیق ندارد.                                                                            |  |
| ۱۳. سرانه زمین شهری                                     | سرانه کاربری مسجد به اندازه‌ای باشد که عموم مردم محله بتوانند به فعالیت‌های مربوطه به مسجد در فضای مسجد بپردازند. |  |
| ۱۴. فاصله دسترسی (شعاع عملکرد) کاربری‌ها                | فاصله عملکردی مسجد باید اندازه‌ای باشد که عموم افرادی که در آن محله هستند بتوانند به راحتی به آن دسترسی یابند.    |  |
| ۱۵. سازمان فضایی شهر در مقیاس‌های مختلف                 | سازمان فضایی شهر به گونه‌ای باشد که دسترسی به کاربری مسجد سهل الوصول باشد                                         |  |
| ۱۶. مکان‌یابی زمین کاربری‌های شهری                      | مکان‌یابی کاربری مسجد در محلی باشد که دسترسی به آن بهتر باشد.                                                     |  |
| ۱۷. انواع فضاهای شهری مطلوب (مسیر - گره - پله - لبه آب) | مسجد یکی از فضاهای شهری عمومی است و طراحی آن در حیطه علم شهرسازی است.                                             |  |
| ۱۸. کیفیت‌های مطلوب فضای شهری (به طور کلی)              | مسجد فضای شهری عمومی است. مسجد کالبدی ساده دارد.                                                                  |  |
| ۱۹. کیفیت‌های موضوعی فضاهای شهری (به طور خاص)           | راهبردهای آیه بر این محور تطبیق ندارد.                                                                            |  |
| ۲۰. کیفیت‌های موردی فضاهای شهری (به طور اخص)            | راهبردهای آیه تطبیق بر آن محور ندارد.                                                                             |  |
| ۲۱. کیفیت‌های اجزای فضاهای شهری                         | اجزای مسجد باید به گونه‌ای باشد که افراد را نه به سمت خود، بلکه به سوی خدا دعوت کند (سادگی اجزا).                 |  |
| ۲۲. تعیین اجزای فضاهای شهری                             | راهبردهای آیه بر این محور تطبیق ندارد.                                                                            |  |
| ۲۳. فرایند طراحی کالبد و فضای شهر (شهرسازی)             | راهبردهای آیه بر این محور تطبیق ندارد.                                                                            |  |

## مدل‌سازی

در این مرحله، پس از تطبیق استظهارهای به دست آمده از آیات و روایات بر محورهای شهرسازی با

توجه به شاخصه مراحل شش گانه سیستم (هدف، نقطه شروع، نقطه مرکزی، برنامه حرکت، نقاط بحران، مقصد و خروجی) جایگاه هر کدام در مراحل شش گانه سیستم شهرسازی مشخص می گردد. گفتنی است که در این قسمت صرفاً به جایگاه مدل سازی در برنامه حرکت سیستم تحقیق اشاره کردیم و خروجی مدلسازی در این قسمت، شش مرحله سیستمی مدل راهبردی شهرسازی اسلامی است که در مقاله به آن اشاره شده است؛ ولی اگر به دنبال مدل عملیاتی شهرسازی اسلامی باشیم، باید پاسخ پانزده مسئله فرعی مقاله نیز تبیین گردد تا برنامه حرکت مدل عملیاتی شهرسازی اسلامی حاصل شود.

### نقاط بحران در تحقیق شهرسازی اسلامی

۱. شبکه ای ندیدن موضوعات شهرسازی؛
۲. نداشتن نگاه راهبردی به منابع دین در هنگام جمع آوری اطلاعات؛
۳. نداشتن تحلیل سیستمی در تحلیل اطلاعات.

### نقطه پایان در تحقیق شهرسازی اسلامی

نقطه پایان در تحقیق شهرسازی اسلامی، عبارت است از: تولید مدل راهبردی شهرسازی (برنامه ریزی) به همراه تطبیق بر یک شهر و ارائه نمونه هایی از فضای عقلایی که امکان عملیاتی شدن مدل را به تصویر بکشد و آماده سازی مدل راهبردی جهت تولید مدل راهکاری و عملیاتی و عمل کردن بر اساس مدل راهبردی در جهان خارج به کمک متخصصان شهرسازی.

### نتیجه گیری

در این مقاله با استفاده از اجتهاد سیستمی به تولید «نظریه» و «مدل راهبردی» شهرسازی اسلامی پرداختیم. براین اساس نشان داده شد که با کشف روابط بین گزاره های مربوط به یک موضوع، در قالب ورودی، خروجی و پردازش (تعیین نقطه شروع، مرکز ثقل فرایند، مسیر حرکت گام به گام، نقاط بحران و نقطه پایان) می توان مدل راهبردی شهرسازی اسلامی را تولید کرد. مدل راهبردی شهرسازی اسلامی می تواند در سطوح عالی علم مطرح شود و پایه گذار تمدن نوین اسلامی در شهر (که مظهر تجلی مدیریت دین است) قرار گیرد.

به نظر نگارندگان، لازمه تحقق مدل سازی در بعد موضوع شناسی، همکاری متخصصان و دانشگاهیان و در بعد جمع آوری و تحلیل اطلاعات که از منبع دین استخراج می گردد، همکاری

متخصصان دینی در کنار موضوع‌شناسان است که می‌تواند به طراحی مدل راهبردی بینجامد.

## منابع

- قرآن کریم.
- اراکی، محسن (۱۳۹۳). درس خارج فقه شهرسازی، موجود در: سایت mohsenaraki.com.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۹۳). مبانی نظری و فرایند طراحی شهری. تهران: شهیدی.
- حسینی، سیدعلی (۱۳۹۴). اصول و مبانی برنامه‌ریزی شهری. تهران: دریای دانش.
- حمیدی‌زاده، محمدرضا (۱۳۷۹). پویایی‌های سیستم. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دلاور، علی (۱۳۸۰). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: نشر ویرایش. چاپ سوم.
- رئیسی، محمدمنان (۱۳۹۵). ارزیابی و نقد رویکردهای تحقیق در معماری و شهرسازی از منظر اسلامی، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. ۱۱.
- رمضانی، خسرو (۱۳۸۰). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری و علوم اجتماعی. شیراز: فاطمیه شیراز.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۳۹۱). تفسیر کشاف ج ۲. تهران: ققنوس.
- سیف‌الدینی، فرانک (۱۳۹۱). منظر شهری. تهران: آبیژ.
- شیعه، اسماعیل (۱۳۹۲). مقدمه‌ای بر مبانی برنامه‌ریزی شهری. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
- عباس‌زاده، میر محمد (۱۳۸۹). روش‌های عملی تحقیق در علوم انسانی. ارومیه: دانشگاه ارومیه.
- غفاریان، وفا، و کیانی، غلامرضا (۱۳۸۰). استراتژی اثربخش. تهران: نشر فرا.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۹۱). روش‌شناسی مطالعات دینی. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵). أصول الکافی. ترجمه محمدباقر کمره‌ای. قم: اسوه. چاپ سوم.
- گلکار، محمدحسین (۱۳۹۵). درسنامه پارادایم شبکه‌ای. مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
- واسطی، عبدالحمید (۱۴۲۳). راهنمای تحقیق با اقتباس از نظر اسلام، مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
- واسطی، عبدالحمید (۱۳۹۲). نگرش سیستمی به دین زیربنای الگوهای تمدن اسلامی. مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). التحقيق في كلمات القرآن الكريم ج ۸. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. چاپ اول.